

PAŃSTWO I GRANICE ETNICZNE W POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ SYBERII

ZBIGNIEW SZMYT¹

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Słowa kluczowe: etniczność, Syberia, badania pogranicza
Key words: ethnicity, Siberia, border studies

Abstrakt: Zbigniew Szmyt, PAŃSTWO I GRANICE ETNICZNE W POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ SYBERII. „PORÓWNANIA” 1 (22), 2018. T. XXII, S. 359-382. ISSN 1733-165X. Artykuł poświęcony jest procesom formowania i przesuwania granic etnicznych na Syberii. Uwagę zwróciłem na relacje zachodzące pomiędzy państwem, granicą państwową a etnicznością. Podczas kolonizacji Syberii granica była ruchoma i nieliniowa. Formował ją system poboru podatków od rdzennych mieszkańców. System kolonialny wytworzył następnie rody i plemiona administracyjne, które posłużyły za bazę dla późniejszych podziałów etnicznych. W ZSRR utworzono system terytorialnych autonomii dla syberyjskich mniejszości, a etniczność uległa etatyzacji. Od lat dziewięćdziesiątych XX w. etniczność stanowi kluczowy element życia politycznego w regionie, a granice grupowe są nieustannie negocjowane.

Abstract: Zbigniew Szmyt, THE STATE AND ETHNIC BOUNDARIES IN SOUTH-EASTERN SIBERIA. “PORÓWNANIA” 1 (22), 2018. Vol. XXII, P. 359-382. ISSN 1733-165X. This paper looks at the long-term process of making and shifting ethnic boundaries in Siberia. I focused on the interdependence of the state, border and ethnicity. During the colonisation of Siberia, the state border functioned as a shifting frontier. The border effect touched mostly indigenous people by keeping them in the radius of a tribute collection system. Later on a system of administrative clans was developed. The Soviet Union brought into the world a quasi-state structure of territorial autonomy for indigenous people and produced modern ethnic elites. Since the 1990s ethnicity has been a key political category and the process of negotiating ethnic boundaries.

W potocznym wyobrażeniu, a po części w tradycyjnej i nieco romantycznej historiografii, rdzenne grupy etniczne Syberii zostały skolonizowane przez Rosjan,

---

1 E-mail: szmytz@amu.edu.pl

rozpoczynając tym samym podróż przez wieki w charakterze mniejszości etnicznej. Często bezwiednie reprodukowany był obraz rdzennej grupy etnicznej, która w sytuacjach podporządkowania podejmuje nierówną walkę z generowanym przez państwo procesem asymilacji. Równie często *a priori* zakłada się, że owe grupy etniczne składały się pierwotnie z grup krewniaczych o rodowo-plemiennej organizacji społecznej (Pika). W tekście umieszczam syberyjską etniczność w nieco odmiennych ramach interpretacyjnych, dążąc tym samym do zmiany akcentów w opisie procesów etnicznych, zagadnienia granic oraz tożsamości etnicznych w regionie. Etniczność na Syberii postrzegam jako efekt i element sztuki rządzenia w Rosji, a później w ZSRR. Unikam utartego (i nieco już leciwego) podziału na grupę etniczną jako wspólnotę kulturową i naród jako wspólnotę polityczną (Gellner 71; Jasiewicz 209; Kabzińska 51-57).

Etniczność traktuję jako kategorię polityczną, choć nie zawsze związaną z oddolnym ruchem nakierowanym na utworzenie suwerennego państwa narodowego na bazie wspólnoty etnokulturowej. Przyjmuję również założenie o dynamicznym charakterze wspólnot etnicznych, a także o pozaludzkich czynnikach uczestniczących w procesach grupotwórczych. Podążając za stwierdzeniem Bruno Latoura, że „nie ma grup, tylko procesy grupotwórcze”, stawiam pytanie nie tylko o proces tworzenia grupy etnicznej, ale również o praktyki podtrzymujące, zapewniające reprodukcję wspólnotowości (Latour 29-60). Zakładam, że nie tylko są one tworzone, ale również wymagają nieustannego odtwarzania. Jednym z zadań etnologii/antropologii winno być zatem badanie mechanizmów formowania wspólnot etnicznych i ich reprodukcji. Oczywiście można mieć zastrzeżenia, czy grupy etniczne powinny stanowić podstawową jednostkę analizy antropologicznej – moim zdaniem nie. Niemniej jednak w okresie radzieckim przynależność etniczna oraz narodowa zostały zinstytucjonalizowane a następnie głęboko zinternalizowane przez aktorów społecznych (Slezkine 2000). Zdaniem Rogersa Brubakera przynależność etniczna stała się na Syberii ważnym wyznacznikiem kategoryzacji społecznej, a także dostarcza szeregu kryteriów poznawczych. Ludzie zwykli postrzegać i budować relacje społeczne poprzez pryzmat przynależności etnicznej. Dlatego należy badać grupy etniczne jako zmienne, relacyjne i heterogeniczne formy organizacji społecznej (Brubaker 8-14).

Zamiast badać stopień zachowania rodzimej kultury wśród rdzennych grup etnicznych, stawiam pytanie o mechanizmy wytwarzające etniczność na Syberii. Dlaczego rdzenni mieszkańcy nie ulegli masowej asymilacji? Wreszcie, dlaczego ludność napływowa wraz z grupami rodzinnymi nie wytworzyły wspólnej, kreolskiej kultury i tożsamości – jakościowo odmiennej od europejskiego centrum? Warto zapytać o warunki formowania granic etnicznych oraz mechanizmy ich funkcjonowania. Elementy składowe klasycznych definicji grupy etnicznej (zob. Kwaśniewski 144-146), takie jak rasa, kultura, język, terytorium, religia itp., są mniej ważne niż społecznie konstruowane granice zbiorowości. Jak zauważył Frederik Barth, to nie

same podobieństwa i różnice kulturowe definiują grupę etniczną, a przede wszystkim granice oddzielające członków jednej zbiorowości od drugiej (Barth 353–354), przy czym są one elastyczne i ruchome, a proces wyznaczania granic etnicznych nie musi przebiegać jedynie pomiędzy dwiema społecznościami. Ważkim sprawstwem mogą wykazać się instytucje państwowe lub inne czynniki pozaludzkie. Raz wyznaczone granice nie gwarantują stabilności grupy. Musi być ona nieustannie reprodukowana (Latour 102).

W celu analizy procesów grupotwórczych warto przyjrzeć się czterem epizodom z historii kolonizacji południowo-wschodniej Syberii². W porządku chronologicznym analizie poddane zostały: (1) początek kolonizacji i wyznaczenie granic państwowych w XVII/XVIII wieku, (2) instytucjonalizacja wspólnot rodowo-plemiennych w XIX wieku, (3) radziecka polityka narodowościowa, (4) rewitalizacja etniczna po 1991 roku. Opierając się głównie na materiale buriackim, staram się nakreślić związki łączące państwo, granicę, środowisko i etniczność.

Soból pograniczny

Buriaci jako grupa ukształtowali się w wyniku włączenia w XVI wieku ludności północnej Mongolii w sieć relacji kolonialnych i handlowych. Ludzkimi i pozaludzkimi aktantami byli tu: soból, instytucja jasaku, europejskie rynki, rosyjscy kupcy, kozacy, myśliwi, a także granica mandżursko-rosyjska. W połowie XVI wieku spadek populacji sobola w Księstwie Moskiewskim zachwiał finansową stabilnością państwa. Będąc na granicy bankructwa, władcy moskiewscy kontynuowali ekspansję terytorialną i tworzyli podwaliny przyszłego imperium. W 1500 roku podporządkowano uralско-zachodniosyberyjską kolonię republiki Nowogrodzkiej – Jurgę, przejęto tym samym prawo do zbierania z miejscowej ludności danin w futrach i kłach morsów. W 1552 roku car Iwan IV Groźny podbił Chanat Kazański, zajął jego stolicę i dokonał rzezi jej mieszkańców³. W tym czasie Kazań był jednym z ważniejszych ośrodków handlu futrami. Przez miasto to przebiegały bowiem szlaki handlowe z Uralu i z Chanatu Syberyjskiego. W roku 1570 został zdobyty Nowogród Wielki (wówczas miasto hanzeatyckie i główny pośrednik w handlu Europy z ziemiami ruskimi), a jego mieszkańcy zostali zmasakrowani. Podbój i ostateczna inkorporacja Republiki Nowogrodzkiej do cesarstwa stały się krokami milowymi na drodze ku monopolizacji handlu futrami z Europą (Martin 81-87; Slezkine 1996: 10-12).

2 Pod tym terminem rozumiem region bajkalski (obwód irkucki, Buriacja, Kraj Zabajkalski) oraz region sajano-Altajski (Republika Chakasja, Tuwa, Altaj i Kraj Altajski).

3 Warto zauważyć, że przejmując miasta na futrzanym szlaku handlowym pomiędzy Syberią a Europą, Iwan IV z równym okrucieństwem traktował tatarskich muzułmanów i prawosławnych, ruskich nowogrodzian. Sentymety etniczne najwyraźniej nie mieściły się w horyzoncie politycznym władcy.

W pogoni za nowymi siedliskami łowieckimi *Moscovia* kontynuowała ekspansję na wschód. W 1581 roku z inicjatywy kupieckiej rodziny Stroganowów niespełna tysięczny oddział kozaków wtargnął na terytorium ogarniętego wojną domową Chanatu Syberyjskiego, rozpoczynając tym samym stuletnią kolonizację Syberii. Rosyjscy koloniści, przemieszczając się po sieciach rzecznych, podążali za sobolem na wschód. W wyniku futerkowego *Drang nach Osten* w 1639 roku Rosjanie dotarli do wybrzeża Pacyfiku, a następnie skolonizowali Alaskę i zmusili tubylców do płacenia corocznej daniny w futrach. Z pewną dozą przesady można stwierdzić, że rosyjskie granice, podobnie jak szereg instytucji państwowych na nowych terytoriach, ukształtowały się w procesie handlu sobolim futrem (Etkind 80-85). Handel tym cennym zasobem naturalnym był objęty państwowym monopolem, który jednak naruszali masowo przemytnicy szmuglujący po niższej cenie futra do Gdańska i Pekinu. Do XVIII wieku, kiedy to na Syberii zaczęto wydobywać drogocenne kruszce, „puszyste złoto” stanowiło najważniejsze źródło zysku z syberyjskiej kolonii (Bazyłow 1975: 53; Braudel 456). Ponieważ rosyjscy myśliwi i traperzy (ros. *promyślenniki*) nie stanowili na Syberii wystarczająco licznej grupy, na ludność autochtoniczną nałożono obowiązek płacenia rocznej daniny w futrach sobolich, lisich, bobrzych lub kunich – tzw. *jasaku*⁴. W celu usprawnienia corocznego poboru *jasaku* rosyjscy wojewodowie brali *amanatów*, czyli zakładników spośród kobiet i dzieci przywódców „ludzi *jasacnych*”.

Trzymani pod strażą zakładnicy mieli uniemożliwić ucieczkę ludności tubylczej poza zasięg władzy administracji kolonialnej (Derlicki 15; Slezkine 1994: 171). We wschodniej Syberii, pomimo przedsięwziętych środków bezpieczeństwa, niektóre grupy tubylcze stawiały opór kolonizatorom, organizując zbrojne powstania bądź uciekając na południe, poza zasięg administracji carskiej. Pomędzy XVII a XVIII wiekiem tereny wokół Bajkału opuściły liczne grupy mongolskojęzyczne: Daurowie, Tabunuci, Barguci, a także znaczna część grupy Chori. Ich potomkowie zamieszkują obecnie terytoria pograniczne w Chinach i w Mongolii. Grupy te klasyfikowane są jako Mongołowie, choć ich pobratymcy, którzy pozostali w granicach Imperium Rosyjskiego, funkcjonują tam jako Buriaci.

Paradoksalnie, instytucja *jasaku* spowalniała chrystianizację kolonizowanych narodów, gdyż *jasak* można było zbierać jedynie z „*innorodców*” (obcoplemieńców, ros. *inorodce*) – nieochrzczonej ludności tubylczej⁵. Z tego względu w Syberii Wschodniej ograniczano działalność misjonarską Cerkwi Prawosławnej, a także zakazano zawierania małżeństw mieszanych. Owo instytucjonalne rozgraniczenie spowolniło proces kreolizacji w regionie, nie pozwalając na wytworzenie się masowych

4 Słowo *jasak* pochodzi z języka mongolskiego. W Złotej Ordzie oznaczało daninę z futer, którą musiały płacić podbite grupy. Instytucja *jasaku* został zapożyczona przez Rosję prawdopodobnie za panowania Iwana Groźnego (Łukawski 101).

5 Co prawda już w XVIII wieku, wraz z akcjami masowego chrzczenia ludności tubylczej, rozpoczął się proceder chrystianizacji bez uwalniania ich powinności *jasacnych* (Slezkine 1994: 49-53).

społeczności kreolskich, tożsamościowo odmiennych od kolonialnego centrum⁶. Pod tym względem Syberia różniła się od Ameryki Łacińskiej. W długofalowej perspektywie trudno było powstrzymać kreolizację, szczególnie że wśród kolonialnych pionierów (ros. *pervoprohodcy*) kobiety stanowiły rzadkość. Mimo formalnych zakazów wielu osadników wstępowało w związki z miejscowymi kobietami. W ten sposób formowały się grupy kreolskie tzw. starożyłów: Guranów w Zabajkale, Karymów w Przybajkale, Sachalarów w Jakucji, Kołymczan na Kołymie i inne (Peshkov 2012: 165; Lipiński). Pomimo daleko posuniętej kulturowej oraz genetycznej hybrydyzacji grupy starożyłów identyfikujące się z pierwszymi kolonistami zachowały po dziś dzień oddzielną od tubylczej tożsamość. Zapewne było to możliwe dzięki ich odmiennemu statusowi społecznemu od inorodców.

Rozpatrując pierwsze stulecie rosyjskiej kolonizacji Syberii, należy również zwrócić uwagę na specyfikę granicy państwowej, która funkcjonowała bardziej jako ruchome pogranicze (*frontier*) aniżeli geograficznie zdefiniowana linia wyznaczająca suwerenną władzę państwa. Podobnie do amerykańskiego Wielkiego Zachodu (zob. Turner) zamiast trwałej, linearnej granicy mamy do czynienia z progresywnie przesuwającym się pograniczem, formowanym przez sieć kozackich fortów, tzw. ostrogów. Ostrogi powstawały wzdłuż linii brzegowej syberyjskich rzek, które do czasu budowy Traktu Syberyjskiego w latach trzydziestych XVIII wieku stanowiły niemalże jedyne drogi transportu ludzi i towarów. Wraz z opanowaniem basenu Jeniseja sieć ostrogów była rozwijana na północny wschód, w kierunku rzek Kołymy i Leny, a następnie Amuru. Region bajkalski kolonizowano również od północy. W 1630 roku powstał ostróg Ilimski, w 1631 roku Bracki i Ust-Kutski, w 1632 roku Irkucki, w 1648 Barguziński, w 1653 Czytyński, w 1655 Nierczyński i Selengiński, a w 1666 roku Wierchnieudiński – dzisiejsze Ułan Ude. Ostrogi często konkurowały ze sobą w zborze jasaku z tych samych grup, co często kończyło się zbrojnymi powstaniem ludności tubylczej i masowymi ucieczkami na wschód, na ziemie jeszcze nieoswojone przez Rosjan. Grupy Tunguzów i Buriat-Mongołów niejednokrotnie osadzały ostrogi, paliły i wybijały ich załogi. Bunt i zbrojne konflikty trwały tam do XVIII wieku (Łukawski 39; Okladnikov 56-267).

---

6 Kreolizację rozumiem jako proces społeczny historycznie towarzyszący kolonizacji, w wyniku którego zatarciu ulegały początkowe granice etniczne i formowała się nowa, kulturowo hybrydowa społeczność, splatająca elementy zarówno kultur rdzennych, jak i kultury napływowej. W społeczeństwach kolonialnych, budujących hierarchie społeczne w oparciu o dystynkcje rasowe, kreole byli definiowani często jako grupa mieszana rasowo (Kaczmarek 33). Na obszarze kolonizacji rosyjskiej termin *kreol* używany był w odniesieniu do zamieszkujących Alaskę i Kalifornię potomków Rosjan, rdzennej ludności amerykańskiej oraz sprowadzonych do Ameryki przedstawicieli ludów syberyjskich. Proces kreolizacji może zachodzić także w niekolonialnym kontekście. Thomas Erikson, definiując kreolizację, wymienił zjawiska właściwe dla tego procesu: różnorodność kulturową, hybrydowość, synkretyzm, tożsamość diasporalną oraz nieustanną dyfuzję przedmiotów i znaczeń pomiędzy społecznościami (Eriksen 172).

W rozległej i niepoddanej precyzyjnej demarkacji strefie granicznej nie funkcjonowały procedury charakterystyczne dla nowoczesnych granic państwowych z pasem granicznym, ogrodzeniami, paszportyzacją, przejściami granicznymi i strażą graniczną. Owa ruchoma formacja graniczna opierała się nie tylko na terytorium. Granica oddziaływała przede wszystkim na „ludzi jasaczych”, utrzymując ich w zasięgu kolonialnego systemu podatkowego. Kolonizowana ludność była przywiązana do terytorium i poddawana kontroli nie poprzez geograficznie wydzieloną linię graniczną, a poprzez system zakładników – amanatów, a także przez zasięg występowania sobola, na którego zmuszeni byli polować. Obszar siedliskowy sobola wyznaczał w początkowym okresie zasięg rosyjskiej kolonizacji, która długo utrzymywała się na południowej granicy tajgi. Środkowoazjatyckie stepy stały się za to areną ekspansji konkurencyjnej dla Rosji siły – Mandżurów. To właśnie w rezultacie konfliktu z Mandżurami Rosja zmuszona była uregulować południową granicę Syberii. Władcy mandżurscy, podobnie jak wcześniej chanowie mongolscy, również zainteresowani byli poborem jasaku w futrach od mieszkańców syberyjskiej tajgi, co stawiało ludność południowo-wschodniej Syberii w trudnym położeniu podwójnego opodatkowania. Proces demarkacji granicy rosyjsko-mandżurskiej (chińskiej) był efektem kompromisu wypracowanego po szeregu konfliktów zbrojnych o prawo do zbierania daniny z sobola, a także przesiedleń ludów myśliwskich (Bello). Stosunkowo swobodny ruch mongolskich i tunguskich koczowników pomiędzy wschodnią Syberią a Zewnętrzną i Wewnętrzną Mongolią został ograniczony poprzez traktaty, które regulowały granicę między Rosją a Chinami dynastii Qing: nierczyński (1689), kjachtyński (1727), aigunski (1858) i pekiński (1860) (Peshkov 2012: 163; Sablin 22-23).

Ustanowienie granicy państwowej zainicjowało proces dyferencjacji ludów mongolskich i otworzyło strukturalne warunki dla powstania Buriatów jako oddzielnej grupy etnicznej. Jednocześnie etniczność nie funkcjonowała jeszcze w słowniku władzy, a narodowość pełniła marginalną rolę w imperialnych praktykach prawnych i administracyjnych. Do drugiej połowy XIX wieku główne kategorie społeczne opierały się na przynależności religijnej (z uprzywilejowanym statusem prawosławnych) i stanach: szlachcie, duchownych, mieszczanach i chłopach. Były one w dużym stopniu dziedziczne i określały prawa oraz obowiązki grup względem państwa (Cadiot 440; Fitzpatrick 21).

Pierwotny system kolonialny ulegał zmianom wielokrotnie. W XVIII wieku kolonizacja przyjęła charakter osadniczy i wraz z masami dobrowolnych i przymusowych osadników z europejskiej części imperium na Syberii zaczęło rozwijać się rolnictwo, a wkrótce potem górnictwo (Bazyłow 1975: 54). Handel futrami został zastąpiony w Rosji handlem zbożem, a następnie ropą. Niemniej jednak raz ustanowiona granica pozostaje ważnym aktantem kształtującym lokalne stosunki etniczne. O niegdysiejszym sobolowym sprawstwie świadczą podobizny zwierzęcia futerkowego na herbach wielu rosyjskich miast: Irkucka, Jenisejska, Jekaterynburga, No-

wosybirska i Kurgana. W północnej Mongolii, w rejonie południowej granicy zasięgu tajgi znajduje się jednostka administracyjna *Bulgan ajmag* – sobolowa prowincja. W przedstawionej powyżej perspektywie Buriaci jawią się jako asamblaż łączący czynniki przyrodnicze, ekonomiczne, szlaki handlowe, państwową granicę, instytucje kolonialne oraz różne społeczności ludzkie. Badając etnogenezę grup syberyjskich, należy zadać również pytanie, dlaczego nie uległy one asymilacji lub też nie zmieszały się z ludnością napływową do tego stopnia, by wytworzyć nową grupę społeczną o kreolskim charakterze, tak jak to miało miejsce w Ameryce Łacińskiej?

Mimowolna kreolizacja

Ponieważ nie-chrześcijanie, płatnicy jasaku stanowili ważne źródło dochodu dla państwowej kasy, władze carskie częściowo hamowały zapędy misjonarskie Cerkwi Prawosławnej. Jak powiedziano wcześniej, ograniczono, a miejscami całkowicie zakazano małżeństw mieszanych, dotychczas najszybszego sposobu podwyższenia statusu społecznego dla przedstawicieli ludności rdzennej. Pomimo zakazów mieszane małżeństwa rosyjsko-tubylcze nie należały jednak do rzadkości. Na terytorium Zabajkala funkcję pośrednika w międzygrupowym transferze kobiet wypełniała cerkiew Troicka, za pomocą której kobiety-innorođcy uzyskiwały nowy status społeczny. Proces ten w pełni wpisuje się w klasyczną strukturę trójfazowego obrzędu przejścia opisanego przez Arnolda van Gennepa (2006). Mamy tam bowiem fazę wyłączenia ze wspólnoty innorođców, fazę liminalnego zawieszenia pomiędzy statusami i fazę włączenia do wspólnoty prawosławnej, co umożliwiała zaślubiny. Po wniesieniu przez kawalera opłaty małżeńskiej niewiasta-innorođka była chrzczona i oddawana na kilka miesięcy „do cerkwi na obuczenie”. Po tym okresie niewiasta, nie przyjmując ślubów zakonnych, opuszczała świątynię i jako osoba prawosławna mogła wyjść za mąż za Rosjanina⁷. W rezultacie ślady metysażu ludności prawosławnej rzucały się w oczy, choć bywały różnie interpretowane. W *Zapiskach Towarzystwa Misyjnego* informowano:

Triumf chrześcijaństwa nad pogaństwem, słabo udokumentowany historycznie, niezwykle wyraźnie przejawia się w fizjonomiach wielu Rosjan na Zabajkale, którzy po dziś dzień zachowali rysy swego mongolskiego pochodzenia (*Zapiski* 96).

W rezultacie społeczności rosyjskich starożyłów miały charakter kreolski, a panujący kanon urody „skłaniał się ku buriat-mongolskiemu” (Âdrincev 35). Miej-

---

⁷ Zakaz małżeństw mieszanych stopniowo znoszono w XIX wieku, jednak wciąż obowiązywał obowiązek chrztu przed zawarciem związku z osobą prawosławną. Prawosławna hipostaza i konwersja były prawnie zakazane.

scowi Rosjanie przejmowali również szereg elementów buriackiej kultury: język, ekstensywne pasterstwo, wierzenia, stroje itp. Z kolei Buriaci przyswajali kulturę rosyjską: uprawę ziemi, budownictwo, język i technologię. Przy aktywnej wymianie małżeńskiej podział na Buriatów i Rosjan raczej polegał na przynależności do określonej warstwy społecznej (kozacy, ludzie jaszczni, mieszczanie, chłopci, kupcy), niż odnosił się do klarownie wyrażonych granic kulturowych (Peshkov 2008: 27-29). Do końca XIX wieku, to jest przed nową falą masowego osadnictwa rosyjskiego z europejskiej części imperium, zamiast o asymilacji ludności rdzennej można mówić o stopniowej kreolizacji ogółu ludności żyjącej poza dużymi ośrodkami miejskimi, takimi jak gubernialny Irkuck czy rozbudowywana przez dekabrystów Czyta. Choć ludność rdzenna funkcjonowała w sytuacji kolonialnego podporządkowania, często bezwzględniego wyzysku ze strony kolonialnej administracji, to pomiędzy lokalnymi grupami Ewenków, Buriatów i Rosjan dochodziło do długotrwałej dyfuzji, w wyniku której Rosjanie i Buriaci upodobnili się do siebie na poziomie antropologicznym, gospodarczym, kulturowym i językowym. Prowadzący pracę badawczą dla Imperatorskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego etnograf Iwan Poljakow pisał:

Wśród rosyjskich mieszkańców [wschodniej Syberii – Z.S.] język buriacki rozpowszechniony jest niczym francuski pośród arystokracji europejskiej; znają go starzy i młodzi, mężczyźni i kobiety. W szczególności mężczyźni – ci nie tylko z Buriatami, ale i pomiędzy sobą rozmawiają po buriacku (Polâkov 182).

Pod koniec XIX wieku regionalista Nikołaj Jandrincew donosił:

Zmieszanie krwi kozaków zabajkalskich i Buriatów wywarło wpływ nie tylko na rysy twarzy i kompleksję; objawia się również w sferze psychiki. Determinuje to rzecz jasna warunki życia zabajkalskiego kozaka. W rezultacie kozak stał się raczej łowcą i pasterczem, niż człowiekiem osiadłym i rolnikiem (Âadrincev 46).

Obawy Jandrincewa wywoływały też liczne mieszane związki małżeńskie:

Rosjanie miesza się z Tunguzami, Jakutami, Buriatami. Zmieszanie ludności zachodzi tu dwoma drogami: drogą rusyfikacji niektórych inorodców, ich ślubów z kobietami rosyjskimi i wniesieniem swoich cech narodowych w środowisko rosyjskie; dokładnie również odwrotnie, siłą namiętności ludności rosyjskiej ku inorodcom (Âadrincev 23).

Wzrastająca wśród urzędników i inteligencji rosyjskiej obawa przed rozmyciem kulturowych oraz rasowych granic pomiędzy rosyjskimi osadnikami a ludnością autochtoniczną oraz irracjonalny strach przed chińską ekspansją (tzw. żółte zagro-

zenie) skutkowały organizacją nowej fali osadnictwa rosyjskiego w regionie⁸ (Ascher 322-325; Dyatlov; Forsyth 191). Niepokój wywołany zacieraniem granic międzyetnicznych wyrażany był głównie przez urzędników oraz podróżników z europejskiej części imperium. Granice międzyetniczne podtrzymywał status prawny poszczególnych grup niezależnie od faktycznego kontentu kulturowego. Wieloletni system poboru jasaku wytworzył zatem i ustabilizował granice etniczne. Co więcej, system ten utrwalił patrylinearny system pokrewieństwa i organizacji społecznej, gdyż jasak pobierany był od mężczyzn w wieku od 18 do 50 lat i w oparciu o tę kategorię prowadzono ewidencję ludności – jasaczeni mężczyźni oraz ich kobiety i dzieci (Kapustin 55).

Etatyżacja wspólnoty rodowo-plemiennej

W sięgającej brytyjskiego ewolucjonizmu tradycji społeczeństwa plemienne były sytuowane w przedpaństwowym okresie rozwoju, gdzie organizacja polityczna miała opierać się na systemie pokrewieństwa, a pozycja społeczna jednostki zależała od jej usytuowania w lineażu. Założenie o krewniczym, rodowo-plemiennym charakterze organizacji społeczeństw pozaeuropejskich jako przeciwieństwie cywilizacji zachodniej i nowoczesnych państw zostało podważone i uznane za nieempiryczne i uwikłane w praktykę kolonialną. Krytyczne analizy antropologiczne ujawniły, że proces trybalizacji był często związany właśnie z procesem kolonizacji (Dohnal; Kuper; Filip 31-35).

W przypadku wielu koczowniczych grup południowo-wschodniej Syberii trybalizacja była efektem kolonialnej administracji, która zastąpiła wcześniejsze formy organizacji politycznej, głównie chanatów funkcjonujących na danym terytorium od czasu upadku mongolskiej dynastii Yuan i rozdrobnienia dzielnicowego w XIV wieku. Trybalizacja była częścią procesu tworzenia kolonialnego podmiotu zarządzanego przez carską administrację za pośrednictwem powołanej w tym celu „arystokracji plemiennej”. Początkowo granicę pomiędzy kolonizatorami a kolonizowanymi wyznaczała religia. Człowiek ochrzczony w obrządku prawosławnym mógł zostać włączony do grupy Rosjan. W XIX wieku termin *innrorodec* (obcy) został na nowo zdefiniowany w słowniku prawnym imperium, przez co separacja ludności tubylczej mogła być kontynuowana pomimo prowadzonej chrystianizacji. Początkowo jednak władze carskie nie były zainteresowane asymilacją, a nawet chrystianizacją płatników jasaku. Z tego powodu granice pomiędzy kolonistami a rdzenną

---

8 Postulaty te mogły zostać zrealizowane na skalę masową dopiero w pierwszej dekadzie XX wieku wraz z budową Magistrali Transsyberyjskiej, umożliwiającej sprawny transport ludzi i towarów na osi wschód – zachód, a także dzięki prawnej możliwości swobodnego przemieszczania się chłopów, zagwarantowanej w 1906 roku w ramach reformy Stolypina.

ludnością jasnaczną przekształcone zostały w trwałe statusy społeczno-prawne, które funkcjonowały bez względu na postępującą kreolizację mieszkańców Syberii.

Ukształtowane w procesie kolonizacji granice pomiędzy innoorodcami i prawosławnymi zostały utrwalone w 1822 roku, kiedy to generał-gubernator Syberii Michaił Spierański wprowadził nowe formy administracji kolonialnej. Rdzenni mieszkańcy zostali podzieleni na trzy kategorie w zależności od trybu życia i gospodarki: ludy osiadłe, koczujące i wędrownie (*brodâčij narod, brodâčie inorodcy*), przy czym jedna grupa etniczna (np. Tunguzi, Ostiacy) bywała dzielona na kilka kategorii i w związku z tym odmiennie zarządzana oraz poddawana innym obowiązkom podatkowym (Slezkine 1994: 83-84). W wyniku reformy administracji kolonialnej powołano do życia nowe jednostki terytorialno-wspólnotowe, które jednak nadal używały idiomu rodowo-plemiennego. Wprowadzona przez Spierańskiego w 1822 roku „Ustawa o zarządzaniu innoorodcami” włączyła jednostki plemienne i rodowe w system administracji państwowej. Na mocy ustawy utworzone zostały „ułusy” i nadrzędne wobec nich „dumy stepowe”, które grupowały koczowników w plemiona administracyjne. System ten z nieznacznymi modyfikacjami przetrwał do pierwszej dekady XX wieku. Członkowie plemion administracyjnych wytworzyli w XIX wieku silną tożsamość grupową, a podczas tzw. renesansu etnicznego w latach dziewięćdziesiątych dwudziestego stulecia wspólnoty te stały się przedmiotem nostalgii i etalonem etnicznej tradycji (Nanzatov 80-85; Morochojewa, Zapaśnik 21-42). Dumy stepowe były formą organizacji samorządowych instytucjonalizujących system rodowy w celu usprawnienia poboru podatków, dystrybucji pastwisk i zarządzania innoorodcami. Rody i plemiona administracyjne komponowane były nierzadko w amalgamat złożony z grup niespokrewnionych i kulturowo heterogenicznych. Mimo to stały się konstytutywnymi ramami, w obrębie których formowała się tubylcza tożsamość społeczna aż do pierwszej dekady XX wieku⁹. Buriaci zostali zgrupowani w kilka dum stepowych, funkcjonujących według własnego porządku prawnego. Rosjanie i inne grupy napływowe zamieszkujące to same terytorium funkcjonowały w odmiennym systemie prawnym (Sneath 82; Sablin 56).

Naród i etnos jako podmioty polityczne

Po obu stronach granicy rosyjsko-chińskiej administracja kolonialna tworzyła podwaliny pod nowe formy grupowości w oparciu o „wynalezione” wspólnoty rodowe. Jest zarówno paradoksem, jak i prawidłowością, że wspólnoty rodowo-plemienne stanowiące dziś postulowane miejsce zakorzenienia w tradycji są kolonialnej proveniencji. Przedmiotem etnicznego resentymentu nie jest bowiem pre-

⁹ Podobny proces trybalizacji zachodził w sąsiednim Imperium Qing (zob. Sneath) i w Ameryce Południowej (Whitehead, za: Filip 2013: 33).

kolonialny układ życia – ten został dawno zapomniany. Cezurą pomiędzy tradycją a nowoczesnością są bowiem pierwsze trzy dekady XX wieku, okres gwałtownego wejścia mieszkańców Syberii w nowoczesność, a także formowania wspólnoty etnonarodowej jako rudymenarnej formy tożsamości zbiorowej; takiej etniczności, jaką zwykliśmy ją postrzegać dziś¹⁰.

Grupa etnonarodowa (pod szyldem *narodnost'* – mała narodowość i *nacjonalnost'* – naród) wkroczyła w pole polityczne pod koniec XIX wieku z kilku przyczyn. Pierwszą, najbardziej oczywistą, jest rozpowszechnienie się europejskiego nacjonalizmu i towarzyszącej mu koncepcji narodu jako źródła legitymizacji władzy. Można przypuszczać, że na Syberii mniejszościowe etnonacjonalizmy uformowały się jako rewers rosyjskiego nacjonalizmu (Zajązkowski 7).

Transformacja świadomości zbiorowych była też po części wywołana zmianami zachodzącymi w bazie instytucjonalno-ekonomicznej. Dumy stepowe organizujące dotychczas życie inorodców zlikwidowano w 1903 roku i wkrótce potem w ramach reform Stołypina rozpoczęto nową falę kolonizacji wschodniej Syberii, przywożąc świeżo wybudowaną Koleją Transsyberyjską masy osadników z europejskiej części imperium, w tym z Polski (Bazyłow 2008: 196-220). Zabór ziem i likwidacja rodowych instytucji samorządowych doprowadziły do polityzacji nowo powstałej inteligencji buriackiej i do sformowania pierwszych etnicznych partii politycznych oraz ideologii wzorowanej na europejskich nacjonalizmach. Na ziemiach buriackich rozpoczął się jakościowo nowy proces formowania granic etnicznych. Rodzima inteligencja wykształcona na rosyjskich uniwersytetach zaczęła używać modernistycznego języka etnografii oraz nacjonalizmu, tworząc pierwsze etnonarodowe projekty polityczne (Wyszyński 2010: 37-40). We wciąż nielicznym kręgu buriackiej inteligencji krążyły różne koncepcje i modele wspólnoty, która miałyby stać się skutecznym podmiotem, zdolnym do zjednoczenia i mobilizacji politycznej inorodców Zabajkala. Dyskutowano, czy płaszczyzną mobilizacji społecznej ma być buddyzm, komunizm, wspólnota etniczna, czy transgraniczna wspólnota mongolska. Inspirując się europejskimi ruchami narodowymi, inteligencja buriacka stworzyła projekt panmongolizmu, irredentystycznej ideologii, która definiowała Mongołów, Kałmuków, Tuwańczyków i Buriatów jako jeden naród rozdzielony imperialną granicą¹¹. Można przypuszczać, że mobilizacja polityczna była bezpośrednim rezultatem konfliktów wywołanych naruszeniem dotychczasowego międzyetnicznego porządku kolonialnego, który próbowano zastąpić ideą nowoczesnego państwa z poddanymi podlegającymi uniwersalnemu systemowi prawnemu.

10 Oczywiście ani termin „etnos”, ani „grupa etniczna”, a tym bardziej „etnonacjonalizm” nie były jeszcze używane.

11 W 1919 r., w trakcie rosyjskiej wojny domowej podjęto próbę utworzenia panmongolskiego państwa jednoczącego Buriatów, Bargutów i część Mongołów z Mongolii Wewnętrznej. Państwo to formowane było pod auspicjami białogwardzisty atamana Grigorija Siemionowa (zob. Kuzmin 2015).

Swoją rolę odegrały wspierane przez państwo statystyka i etnografia (jako nowe dyscypliny akademickie), a także instytucje profesjonalnie zajmujące się badaniem kwestii narodowościowych, takie jak Imperialne Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne czy utworzona nieco później Komisja ds. Rosyjskiej Ludności Plemiennej i Pogranicza przy Rosyjskiej Akademii Nauk. W ostatnich trzech dekadach XIX wieku w Rosji tworzone były skrupulatne maty etnograficzne imperium, a za pomocą obiektywnych metod statystycznych próbowano modelować procesy społeczne. Co prawda spis powszechny z 1897 roku operował w głównej mierze kategoriami języka i konfesji (uczeni obawiali się, iż respondenci mogą nie zrozumieć pytania o narodowość), to już wyniki spisu przekuwane były na kategorie narodowościowe. Miał on dostarczyć informacji na temat „ludów i plemion” zamieszkujących imperium. Z ich pomocą mapowano i konstruowano hierarchię lojalnych i niepewnych, podejrzanych grup. Przynależność narodową decydowano się określać w oparciu o cechy obiektywne: język, cechy antropologiczne, wzorce osadnicze, folklor, marginalizując kwestię tożsamości. Pod koniec XX wieku przynależność narodowa (można by rzec etnonarodowa) stała się ważnym kryterium politycznym, a rosyjscy etnografowie podjęli się projektowania stosunków międzyetnicznych w imperium. Po rewolucji październikowej w 1917 ci sami etnografowie podejmą współpracę z bolszewikami. (Cadiot 453-455; Hirsch 2005: 40-43).

Terytorializacja etniczności w dobie socjalizmu

Na przekór Róży Luksemburg, Lenin i Stalin zdecydowani byli wykorzystać społeczny potencjał ideologii narodowej w celu przeprowadzenia rewolucji i ustanowienia władzy radzieckiej. Większość bolszewików dostrzegała bowiem antykolonialny, emancypacyjny wymiar wielu nacjonalizmów (Sablin 8). Poparcie dla ruchów narodowościowych miało sprzyjać konsolidacji proletariatu i zapobiec destrukcyjnym konfliktom pomiędzy zwolennikami walki klasowej i narodowyzwoleniczej. Lenin zakładał, że po ustanowieniu komunizmu kwestie narodowe znikną z areny politycznej jako przeżytki formacji kapitalistycznej (Lenin 1987: 239-252). Podstawy teoretyczne polityki narodowościowej bolszewików zawarte zostały w 1913 roku, w pracy *Marksizm a kwestia narodowa* autorstwa Józefa Stalina. Stalin podówczas używał terminów *naciâ*, *narod* (lud, naród) oraz *narodnost'*. Ten drugi termin odnosił się do mniejszych grup etnicznych, które nie wytworzyły jeszcze tożsamości i ideologii narodowej, ale w praktyce terminy te były używane niekonsekwentnie (Hirsch 2005: 10). Przyszły komisarz do spraw narodowościowych zdefiniował naród jako „wytworzoną historycznie, trwałą wspólnotę ludzi, powstałą na gruncie wspólnoty języka, terytorium, życia ekonomicznego i układu psychicznego, przejawiającego się we wspólnocie kultury” (Stalin 1950: 11).

Z powodu słabo rozwiniętego proletariatu w Rosji bolszewicy zdecydowali się w walce o władzę sprzymierzyć się z nacjonalistami, szczególnie z przedstawicielami mniejszości narodowych i etnicznych, które zgodnie ze spisem powszechnym 1897 roku stanowiły ponad 55% ludności imperium. Antyimperialna polityka narodowościowa ułatwiła bolszewikom dojście do władzy, ale jednocześnie nałożyła na nich zobowiązania, od których nigdy do końca nie zdołali się uwolnić. Rozpowszechniony jest pogląd, iż to nierozwiązane kwestie etniczne doprowadziły do upadku Kraju Rad (Zajączkowski 7). Polityka etniczna byłaby zatem bombą o opóźnionym zapłonie, którą ojcowie założyciele ZSRR pozostawili potomnym w spadku. W ramach radzieckiej polityki narodowościowej utworzone zostały obszary autonomiczne dla etnicznych grup mniejszościowych, a także wzorce kultury narodowej i instytucje nimi zarządzające, które z pewnymi korektami przetrwały po dziś dzień. Szczegółowa analiza radzieckiej polityki narodowościowej w ZSRR wychodzi poza ramy tego tekstu. Chciałbym tu wyodrębnić jedynie kilka tendencji w polityce względem rdzennych mieszkańców: etatyzację etniczności, jej terytorializację, folkloryzację, upodmiotowienie polityczne mniejszości (*korienizaciâ*) oraz nową demarkację granic etnicznych.

U zarania Związku Radzieckiego utworzono quasi-państwowe struktury terytorialnej autonomii dla mniejszości narodowych oraz grup etnicznych. Zdecydowano bowiem, że równouprawnienie mniejszości etnicznych i narodowych realizowane będzie w ramach federacji jednostek etnoterytorialnych (Slezkine 2000: 315). Na Syberii zasadniczo podmioty te tworzone były dla tzw. grup rdzennych (*koriennoe naselenie*): Jakutów, Buriatów, Ałtajczyków, Chakasów, Ewenków, Czukczy i innych. Wyjątek stanowił utworzony na terytorium Kraju Dalekowschodniego Żydowski Obwód Autonomiczny, w którym radzieccy Żydzi mieli utworzyć zwartą, „społecznie użyteczną” społeczność rolniczą (Maksimowska 97). Takim sposobem wysłani z różnych zakątków ZSRR Żydzi mieli utworzyć naród socjalistyczny zdefiniowany w 1913 roku przez Stalina: posiadający wspólne terytorium, funkcjonujący w jednym układzie gospodarczym i posługujący się wspólnym językiem – jidysz. Regiony narodowe stały się najważniejszym elementem definiującym naród i etniczność w ZSRR (Slezkine 2000: 333).

Polityka narodowościowa szła w parze z nauką, gdyż obie te dziedziny życia społecznego musiały zachować formalną spójność z zasadami marksizmu-leninizmu. Radziecka nauka cechowała się niemalym utylitaryzmem. Z powodu nieustannego dążenia do usankcjonowania funkcjonujących w ZSRR granic etnicznych i administracyjnych, a także w trosce o podtrzymanie „miru pomiędzy narodowościami” zrezygnowano z pierwotnych założeń marksizmu mówiących o modernistycznej (burżuazyjnej) genezie narodów i nacjonalizmów. W praktyce traktowano narody jako niemal odwieczne, prymordialne monady. Najczęściej starano się również dowieść, iż ludność tytularna republiki jest ludnością autochtoniczną (Macuzato 428-429; Slezkine 2000: 333-338). Narodowość była określana w akcie urodzenia oraz w dowodzie oso-

bistym i nie można było jej zmienić aż do osiągnięcia pełnoletności. Wysoki poziom instytucjonalizacji etniczności nieustannie wpływał na życie jednostki, co w perspektywie kilku dekad stało się przyczyną głębokiej internalizacji tożsamości etnicznej, nawet w przypadku grup, które zostały uformowane dopiero w czasach radzieckich.

Wraz z utworzeniem jednostek etnoterytorialnej autonomii (republik związkowych, republik i obwodów autonomicznych) zainicjowano standaryzację języków mniejszościowych, a następnie utworzono system edukacji w rodzimych językach. W celu przezwyciężenia zacofania grup mniejszościowych, odwrócenia skutków wiekowej wielkoruskiej opresji, wprowadzono politykę afirmatywną (*korienizaciâ*), nakierowaną na wprowadzenie mniejszości etnicznych do kadr partyjnych i kierowniczych w jednostkach autonomicznych. Mimo że polityka korienizacji została formalnie zakończona w latach trzydziestych XX wieku, do końca istnienia ZSRR zinstytucjonalizowany etnoterytorialny federalizm wiązał się z systemem kwot i parytetów w lokalnej administracji, partii oraz w szkolnictwie wyższym (Slezkine 2000: 314-325). Tym samym rozpoczął się proces formowania socjalistycznej kultury narodowej, a także elit etnicznych: kadr partyjnych, wykwalifikowanych specjalistów i inteligencji (Brubaker 1998: 30). Na Syberii pojawienie się tych nowych elit etnicznych stanowiło zarazem początek funkcjonowania rdzennych grup etnicznych w przestrzeni miejskiej. Choć na poziomie jednostkowym etniczność była kategorią niemalże biologiczną (była wpisywana w dokumentach przy urodzeniu i do czasu osiągnięcia pełnoletności nie można jej było zmienić), to na poziomie kolektywnym etniczność była głęboko zterytorializowana. Regiony narodowe były najważniejszym elementem definiującym naród i etniczność (Slezkine 2000: 333).

Etatyzacja etniczności wiązała się z tworzeniem jej reprezentacji, kanonu kultury etnicznej. Oznaczało to, że wybrane praktyki kulturowe, uznane za reprezentatywne dla socjalistycznego etnosu, zostały wyjęte z kontekstu życia codziennego i wtłoczone w reżym wystawienniczy lub sceniczny. Zaplecze etnograficzne tych reprezentacji stanowiła kultura chłopska lub pasterska – pozytywnie wartościowana kultura grup klas pracujących, dotychczas wyzyskiwana przez „feudałów”, „lamstwo”, „burżujów” itp. Ponieważ kultura miała być „socjalistyczna w treści”, etniczność przejawiała się przede wszystkim w „formach”, w etnicznych kostiumach, sformalizowanym rzemiośle ludowym oraz w przedstawieniach oderwanych od pierwotnego kontekstu kulturowego, które Józef Burszta nazywał folkloryzmem (Burszta 322). Przedrewolucyjna kultura materialna została umieszczona w gablotach muzeum regionalnego lub w skansenie. Artefakty koczowniczej przeszłości zgromadzone w radzieckich instytucjach muzealnych miały unaoczniać ideę socjalistycznej modernizacji. Dominowały kolekcje etnograficzne, stanowiące bezosobowe, typowe dla wybranego regionu i okresu reprezentacje kultury ludowej. Przeniesiona do lamusa tradycyjna kultura etniczna została wyparta przez nowe formy rozwijane w modernistycznej przestrzeni miejskiej lub w kołchozach. Wszystko to

sprawiło, że w strukturalnym wymiarze radzieckie kultury etniczne (a raczej ich muzealno-sceniczne reprezentacje) były do siebie niezwykle podobne.

Bodaj najbardziej spektakularnym efektem radzieckiej inżynierii społecznej było wytworzenie nowych grup etnicznych i narodowych. W rezultacie procesu formowania nowych granic etnicznych wyłoniły się narody radzieckiej Azji Środkowej: Uzbegy, Tadzycy i inni. Intensywna limitacja etniczna zachodziła również na Syberii. W procesie tym, poza działaczami partyjnymi, aktywnie uczestniczyli etnografowie, językoznawcy. Na Ałtaju turkojęzyczne grupy Ałtaj, Telengt, Teleut Tubalar, Czelkan, Kumandyn i Tles zostały uznane przez etnografa Leonida Potapowa za grupy rodowo-plemienne składające się na jedną grupę etniczną (*narodnost*). Potapow pisał retrospektywnie w 1969 roku: „Na miejsce ograniczonej, wąskiej świadomości rodowo-plemiennej, charakterystycznej dla długiego okresu w historii Ałtajczyków, pojawiła się wspólna i jedna samoświadomość narodowa” (cyt. za: Halemba 284).

Tak powstał Ałtajczyki, a następnie Gorno-Ałtajski Obwód Autonomiczny. „Obiektywne” cechy etnograficzne i językowe pozwoliły radzieckim uczonym dostrzec grupę etniczną tam, gdzie sami zainteresowani jej nie widzieli. Etnografowie zdecydowanie odrzucili też dawniejsze etnonimy, którymi określano część tych grup Ojrotów i Górskich Kałmuków, argumentując swoją decyzję tym, iż mowa o ludach turkojęzycznych, natomiast powyższe etnonimy mylnie wiążą ich z zachodnimi Mongołami (Halemba 285).

Problem w tym, że przez setki lat południowoałtajscy użytkownicy języków turekijskich i zachodni Mongołowie (Ojraci) tworzyli wspólne organizmy państwowe (Państwo Czterech Derbetów, Chanat Dżungarski), prowadzili podobną gospodarkę i rozdzielałi większość sfer kulturowych. Etnografia radziecka dokonała zatem w sposób autorytarny przesunięcia granic etnicznych i wytworzyła nową grupę etniczną: Ałtajczyków. Podobne procedury zostały podjęte w przypadku innych „nowych etnosów” syberyjskich, na przykład Chakasów, Ewenków, Tuwańczyków.

Niezwykła fluktuacja granic etnicznych i narodowych w pierwszych dekadach władzy radzieckiej dotknęła również Buriatów. Buriacka inteligencja na początku XX wieku ukształtowała irredentystyczną ideologię narodową – panmongolizm – którą następnie z pomocą bolszewików i Kominternu rozpropagowała w Mongolii. Bolszewicy, wspierając ideę zjednoczenia wszystkich ludów mongolskich w jeden naród i jeden organizm państwowy, zamierzali bowiem przy okazji propagować komunizm. Oficjalnie Buriatów nazywano Buriat-Mongołami i ten dwuczłonowy etnonim umieszczony został w nazwie autonomicznej republiki. Z czasem jednak, umocniwszy władzę w Mongolii w latach trzydziestych XX wieku, a także obawiając się przeciwstawnego panmongolizmu japońskiego, Kreml przystąpił do represji wobec ideologów panmongolizmu. Związki z innymi grupami mongolskimi przestały być akcentowane. W 1939 roku zmieniono standard języka buriackiego i wybrano za nową podstawę dialekt choryński, znacznie różniący się od używane-

go w Mongolii chałcha-mongolskiego, a w pracach naukowych podkreślano wkład grup tunguskich i turkijskich w proces etnogenezy Buriatów. W 1958 roku ostatecznie zrezygnowano z nazwy Buriat-Mongoł (Bulag 32-82). W ten sposób symbolicznie zakończył się proces tworzenia oddzielnej, buriackiej narodowości. Dziś większość Buriatów w Rosji uważa się za samodzielny naród. Inaczej sytuacja ukształtowała się w Mongolii, gdzie Buriaci uważają się i są uważani przez państwo za grupę etniczną (*jastan*) narodu mongolskiego – *Mongol ündesten* (Szmyt 2007: 166). Z dwóch stron granicy państwowej mamy zatem – przynajmniej nominalnie – przedstawicieli tej samej grupy etnicznej o odmiennej tożsamości oraz przynależności narodowej.

Trudno przecenić wpływ radzieckiej polityki narodowościowej na formowanie się granic etnicznych. Władza radziecka z rdzennych społeczności syberyjskich sformowała terytorialne etnosy z własnym piśmiennictwem i kanonem kultury ludowej, a niekiedy i wysokiej. Były to kamienie milowe w kształtowaniu współczesnej tożsamości etnonarodowej tych grup. Jednocześnie przymusowa radziecka modernizacja, przeprowadzana od lat trzydziestych przeważnie w języku rosyjskim, doprowadziła do rozbicia dotychczasowych stosunków społecznych i całych kompleksów kultury tradycyjnej. Stąd częste zarzuty o celową rusyfikację mniejszości etnicznych w okresie radzieckim. Paradoksalnie jednak językowa i kulturowa rusyfikacja nie zatarła granic etnicznych. Rosyjskojęzyczny Buriat w Irkucku pozostaje Buriatem mimo niezajomości tzw. języka rodzimego. Przeciętnemu Tuwańczykowi raczej nie przychodzi do głowy idea asymilacji z rosyjską „większością”, nie stara się zostać też po prostu Rosjaninem – obywatelem Federacji Rosyjskiej. Okres radziecki okazał się kluczowy dla formowania etnicznej podmiotowości na Syberii.

Etniczność na gruzach ZSRR

Państwo o nazwie Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich mogło (i miało) funkcjonować w dowolnej części świata, jako że jego nazwa nie definiowała ani grupy etnicznej/narodowej, ani terytorium. Zwornikiem państwowości, czynnikiem spajającym obywateli tego państwa była, poza historycznym doświadczeniem funkcjonowania w ramach Imperium Rosyjskiego, budowa komunizmu. Po załamaniu się radzieckiej gospodarki i praktycznej rezygnacji z komunizmu duża część politycznych elit przeszła na narodowe pozycje. Dość niespodziewanie, arbitralnie wyznaczone wewnętrzne granice administracyjne stały się granicami państwowymi pomiędzy podmiotami Wspólnoty Niepodległych Państw. Niepodległość uzyskały republiki związkowe, natomiast dotychczasowe republiki autonomiczne uzyskały status podmiotów Federacji Rosyjskiej, które jednak imitowały instytucje i symbolikę państwową z prezydentem republiki, parlamentem, konstytucją, flagą, hymnem i godłem. Poszczególne republiki próbowały również, z różnym skutkiem, ogłosić niepodległość – na przykład kałmucką deklarację niepodległości zignor-

wano, Tatarstan zdołał wynegocjować większą autonomię, w Czeczenii wybuchła wojna, a w Tuwie zamieszki na tle etnicznym. Wyraźnie jednak radzieckie etnosy, zakorzenione w instytucji republiki narodowościowej, zaczęły funkcjonować jako narody polityczne, stawiające mniej lub bardziej odważne cele i żądania względem rządu federalnego.

Pierwsze dekady po rozpadzie ZSRR, określane niekiedy mianem „renesansu etnicznego”, charakteryzowały się intensywną polityzacją kwestii etnicznych i niekontrolowaną ilością projektów rewitalizacji kultur oraz języków syberyjskich etnosów (Mróz 5-20). Obok sowieckich specjalistów (muzealników, folklorystów, krajoznawców, etnografów) pojawili się nowi „profesjonalni etnicy”, których głównym zajęciem lub życiową pasją stało się reprezentowanie swojej grupy etnicznej, etniczny aktywizm. Z przełomem XX i XXI wieku wiąże się jeszcze jedno ważne zjawisko: masowa migracja ludności rdzennej do miast. Proces urbanizacji grup syberyjskich rozpoczął się w ZSRR, jednak do lat osiemdziesiątych ograniczał się głównie do kadr partyjnych i profesjonalnych. Obecnie w Kyzyle, Jakucku, Ułan-Ude formuje się miejska kultura etniczna, wyrwana z tradycyjnego (pasterskiego, myśliwskiego) kontekstu. Reprezentacje tożsamości etnicznej korzystają z elementów tradycyjnej kultury przy tworzeniu miejskiej symboliki etnicznej. Przedmioty związane z pasterstwem, jazdą konną, jurta tracą w przestrzeni miejskiej swoją użytkową funkcję i stają się symbolem tradycji i przynależności etnicznej. Używając terminologii Ervinga Goffmana, można mówić o szeregu transpozycji, w których zmieniane są ramy interpretacyjne danego przedmiotu, wydarzenia, aktu lub interakcji (Goffman 44). System transpozycji służy symbolicznemu oswojeniu przestrzeni miejskiej, jej autochtonizacji (zob. Szmyt 2017). W ten sposób ostatecznie przezwyciężona została granica pomiędzy kolonialnym/rosyjskim miastem a etniczną prowincją.

Omul czyni Ewenka

Omówione powyżej procesy instytucjonalizacji, terytorializacji i etatyzacji etniczności nie oznaczają wcale, że raz utworzone granice etniczne nie ulegają zmianie. W przypadku Buriacji warto zwrócić uwagę na dwie nowe grupy etniczne, których pojawienie się związane jest z adaptacją lokalnych społeczności do nowych warunków prawnych instytucjonalnych i ekonomicznych: „nowych Ewenków” i Sojotów. Zarówno Ewenkowie, jak i Sojoci zostali prawnie uznani za przedstawicieli „niewielkich liczebnie rdzennych ludów syberyjskich”, których tradycyjna gospodarka, kultura i język podlegają ochronie i wsparciu ze strony państwa. W 2017 roku w Buriacji żyło ponad 6 tysięcy przedstawicieli rdzennych, liczebnie niewielkich ludów, w tym 2974 Ewenków i 3579 Sojotów. W ramach wsparcia, poza subsydiami z budżetu republikańskiego i federalnego dla tzw. wspólnot rodowych,

omawiane grupy otrzymały możliwość prowadzenia tradycyjnych form gospodarki (rybołówstwa, myślistwa, pasterstwa) na obszarach niedostępnych dla innych obywateli. „Rdzenni” rybacy otrzymali również większe kwoty połowowe, uzyskując tym samym uprzywilejowaną pozycję ekonomiczną. Mają bowiem prawo do połowu omula i innych chronionych ryb bajkalskich.

Wkrótce potem lokalne społeczności rybackie w przybajkalskich rejonach Buriacji zaczęły organizować „rodowo-kulturowe wspólnoty ewenkijskie”. W rezultacie liczba nominalnych Ewenków w regionie wzrosła kilkukrotnie. Mamy zatem do czynienia z grupową, utylitarną konwersją przynależności etnicznej, nieprzewidzianą ani przez etnologów, ani przez prawodawców, ponieważ obecnie, odmiennie niż w ZSRR, przynależność etniczna jest kwestią samookreślenia.

Nowe wspólnoty ewenkijskie spotkały się z ostrym sprzeciwem starych organizacji Ewenków. Przewodnicząca Kulturowej Autonomii Ewenków w Buriacji Maria Badmajewa na spotkaniu roboczym z deputowanymi republikańskiego parlamentu i etnologami zaapelowała o:

utworzenie zestandaryzowanych procedur prawnych pozwalających identyfikować osobę pragnącą zostać włączoną w skład niewielkiego liczebnie ludu syberyjskiego w celu uzyskania należnych preferencji. Brak regulacji wspiera samowolkę, przy której jako niewielkie liczebnie rdzenne ludy syberyjskie zapisują się ludzie, nie będące ich reprezentantami – aby otrzymać przywileje. Np. w rejonie barguzińskim rybacy utworzyli „ewenkijską” wspólnotę „Kurbulik”, która to otrzymała dużą kwotę na połów ryb. Przy czym Ewenków we wspólnocie było zaledwie kilku, większość stanowili Rosjanie. Albo rosyjski mieszkaniec Sewierobajkalska, który z tej samej przyczyny zapisał się jako Ewenk i aby udowodnić przynależność etniczną przyprowadził do Urzędu Stanu cywilnego dwóch świadków¹² (Kitoj, źródło elektroniczne).

Deputowana Oksana Bucholcewa, idąc w sukurs Badmajewej, zaznaczyła, że:

w północnych rejonach do Ewenków, w podstępnych celach, próbują często zapisać się ludzie posiadający ewenkijskich przodków, ale już sami ani zewnętrznie, ani ze względu na styl życia Ewenkami nie będący [...]. W rejonie sewierobajkalskim osoba pragnąca ustalić sędownie tożsamość etniczną, powinna posiadać nie tylko przodków z rdzennych ludów, ale zaprezentować znajomość rodzimego języka i kultury [...]. Jeżeli idziesz do sądu, to mów po ewenkijsku i pokaż, że znasz kulturę. Wtedy dla mnie taki człowiek jest przedstawicielem etnosu (Kitoj, źródło elektroniczne).

12 W rejonie sewierobajkalskim lokalna administracja wprowadziła wymóg poświadczenia dwóch świadków, że dany człowiek starający się o status Ewenka prowadzi tradycyjny dla tego narodu styl życia i gospodarowania.

Jak widać, działacze etniczni oraz miejscowi politycy chcieliby wprowadzić procedury weryfikacyjne podobne do tych obowiązujących przy wydawaniu karty Polaka. Dotychczas często zaświadczenia „o przynależności do etnosu”, a także wkładki do dowodu osobistego wydawała administracja na podstawie aktu urodzenia (odnotowana jest tam informacja o przynależności etnicznej) i zaświadczenia z lokalnej organizacji etnicznej. Wkładki do paszportu okazały się jednak sprzeczne z prawem, a i moc prawna wydawanych zaświadczeń została podważona. Proponowane innowacje wydają się jednak niebezpieczne społecznie, gdyż nieznanomość tzw. rodzimego języka jest w Buriacji powszechna. Prawa do określonej etniczności należałoby wtedy pozbawić większości miejskich Buriatów i niemałego procenta „prawdziwych” Ewenków. Nowe normy okazałyby się destrukcyjne dla drugiej „rdzennej grupy” – Sojotów, którzy zazwyczaj dobrze mówią po buriacku i po rosyjsku, ale nie znają języka sojockiego.

Pamiętać należy o hybrydowym charakterze lokalnych społeczności, gdzie prawie każdy może poszczycić się polskim pradziadkiem, żydowską ciotką, ukraińskim ojczymem, ewenkijskim wujkiem bądź buriackim kuzynem. Rodzinna przeszłość i więzi krewniacze są na Syberii zapleczem potencjalnych tożsamości, które można podług potrzeb aktywizować. Jeżeli nowe rybacko-etniczne zrzeszenia zechcą się uwierzytelnić kulturowo, to zaczną uczyć się podstaw języka i uczestniczyć w okazjnych kostiumowych występach scenicznych w domach kultury, tzw. „pokazuchach”, na których w regionie prezentują się lokalne grupy: Buriaci, Polacy, Ewenkowie, staroobrzedowcy, kozacy (zob. Safonova, Santha 75-96). W ten sposób, mimo oporu starszych organizacji etnicznych, formować się będą nowe wspólnoty etniczne, które pod względem strukturalnym przypominać będą XIX-wieczne rody administracyjne stanowiące dziś etalon tradycji.

O ile organizacje ewenkijskie próbują uniemożliwić uzyskanie statusu Ewenka ludziom nieposiadających dostatecznych kompetencji kulturowych, o tyle w przypadku Sojotów sprawa wygląda inaczej. Sojoci pierwotnie zajmowali się pasterstwem reniferów i myślistwem w pasmach Sajanów i Altaju. Posługiwali się językiem samodyjskim, następnie przejęli od sąsiadów, Tuwańczyków język turkijski, by pomiędzy XVII a XX wiekiem przejść na buriacki (Belâeva-Sačuk). W 1963 roku zostali zmuszeni do porzucenia hodowli reniferów. Od 1940 roku Sojoci uznawani byli za etnograficzną grupę etnosu buriackiego i sami uznawali się za Buriatów. W latach dziewięćdziesiątych Sojoci stali się jednak przedmiotem zainteresowania moskiewskiej etnologiki Natalii Żukowskiej, a także nowojorskiej organizacji ekologicznej zajmującej się zrównoważonym rozwojem. Korzystając z amerykańskiego finansowania, kilku świeżo upieczonych sojockich aktywistów rozpoczęło promocję doskonale ekologicznej tubylczej kultury i przy wsparciu etnologów i miejscowej administracji skutecznie lobbowało za włączeniem Sojotów na listę niewielkich liczebnie ludów syberyjskich (Donahoe 406-410). Dzięki zagranicznym grantom aktywiści sojoccy nawiązali współpracę z organizacjami indiańskimi z USA, dzięki

czemu skutecznie przyswoili strategię reprezentacji jako „dzieci przyrody”, jedyną grupę, która może zadbać o ekologię rejonu okińskiego, ponieważ „dla Sojotów przyroda jest święta”. Dzięki dobrej promocji uzyskano środki na reintrodukcję renifera do gospodarki sojockiej, a także odtworzenie i naukę języka sojockiego. Zarówno renifery, jak i język sojocki (zbliżony do dialektu todżyńskich Tuwańczyków) pełnią funkcję reprezentacyjną, która uwiarygodnia grupę jako mały lud rdzenny, żyjący zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju. W rzeczywistości po sojocku nikt nie mówi, a garstką reniferów zajmuje się jeden specjalista.

Paradoksalnie, społeczność, która najlepiej zachowała język buriacki i tę kulturę, w wyniku różnicującej działalności etnologów i organizacji pozarządowych uzyskała status najpierw oddzielnej grupy etnicznej (w 2000 roku), a później, w 2006 roku, niewielkiego liczebnie rdzennego ludu syberyjskiego, zyskując prawo do subsydiów i przywilejów związanych z tradycyjną gospodarką prowadzoną na rodzimych terytoriach. W rezultacie pomiędzy spisami ludności w 1989 a 2010 roku liczba zadeklarowanych Sojotów wzrosła z 30 do 3608 osób.

W obu przypadkach, Ewenków i Sojotów, mamy do czynienia z nowymi formami etniczności, które nie są związane z faktycznymi cechami kulturowymi czy też fetyszyzowaną w tekstach antropologicznych tożsamością. Etniczność jest tu raczej asamblażem tworzonym przez populację omuła w Bajkale, akty prawne dotyczące połowu, wyznaczonych miejsc „tradycyjnego gospodarowania”, prawnego statusu niewielkiej liczebnie ludności rdzennej, gremiów eksperckich, Deklaracji ONZ o Prawach Ludności Rdzennej, koncepcji zrównoważonego rozwoju, a także organizacji etnicznych, republikańskiej administracji i sądów rejonowych.

Wnioski

Podczas stażu na Państwowym Uniwersytecie Buriackim w Ułan Ude uczęszczałem na zajęcia z historii Buriacji. Na pierwszych zajęciach omówiona została Buriacja w okresie paleolitu oraz „paleolityczni” Ewenkowie i Buriaci. Tego rodzaju retrospektywna etniczna halucynacja jest bardzo częstym zjawiskiem, które pełni ważne funkcje społeczne i polityczne. Tzw. strategiczny esencjalizm pozwala wytworzyć stabilną tożsamość grupową, punkt oparcia dla mobilizacji politycznej grup mniejszościowych lub podporządkowanych (zob. Spivak 108-109; Bloch). Pamiętać należy jednak, że granice etniczne na Syberii nie przebiegają „po prostu” wzdłuż różnic językowych i kulturowych. Są wynikiem długotrwałych procesów kolonialnych (w tym wyznaczania granic państwowych), czynników środowiskowych i instytucjonalnych. Pomimo kulturowej hybrydyzacji osadników i ludności rodzimej na Syberii nie dopełnił się proces kreolizacji, jako że nieustannie reprodukowane były odmienne statusy społeczne: kozaków, inorodców, mieszczan itd.

Syberyjskie grupy etniczne w tych granicach, w których znamy je dziś, są fenomenem stosunkowo nowym. Wyznaczenie granic etnicznych, standaryzacja języka i kultury nastąpiły w okresie radzieckim. Formowaniu terytorialnych autonomii etnicznych towarzyszył proces sowietyzacji omawianych społeczności, co utożsamiane bywa z akulturacją i rusyfikacją. Po rozpadzie ZSRR, w procesie rewitalizacji etnicznej podjęto krytykę sowieckiej polityki etnicznej, jednak terytorialna, zetetyzowana praktyka etniczna jedynie uległa wzmocnieniu. Etniczność jest kategorią polityczną, gdyż nie-rosyjscy mieszkańcy syberyjskich republik postrzegają się jako etnonarody, a jelicynowska koncepcja narodu obywatelskiego nigdy się nie zakorzeniła. Pomimo stosunkowej stabilizacji granic etnicznych w okresie radzieckim proces ich negocjacji i przesuwania jest zjawiskiem permanentnym, przy czym nowe trendy etniczne co rusz przybierają zgoła nieoczekiwane trajektorie.

BIBLIOGRAFIA

- Ascher, Abraham. *P. A. Stolypin: The Search for Stability in Late Imperial Russia*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Âdrincev, Nikolaj. *Sibir kak koloniâ: Sovremennoe položenie Sibirii. Jee Nuždy i potrebnosti. Jee prošloe i buduše*, Sankt-Peterburg: Tipografiâ M. Stasûleviča, 1882.
- Âdrincev, Nikolaj. *Sibirskie innorody, ih byt i sovremennoe položenie*. Tûmen': Izdatelstvo Ū. Mandriki.
- Barth, Frederik. „Grupy i granice etniczne”. *Badania kultury, Kontynuacje*. Red. M. Kempny, E. Nowicka. Warszawa: PWN, 2004. S. 348-377.
- Bazyłow, Ludwik. *Syberia*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975.
- Bazyłow, Ludwik. *Ostatnie lata Rosji Carskiej. Rządy Stolypina*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Belâeva-Sačuk, Veronika. „Sojoty – molodoy sibirskij ètnos. Primer sozdaniâ novoj ètničeskoj identičnosti v sovremennoj Rossii”. *Homo Communicans II: čelovek v prostranstvie mežkul'turnoj komunikacii*. Red. K. Ânašek et al. Szczecin: Grafform, 2012. S. 37-40.
- Bello, David. „Rival Empires on the Hunt of Sable and People in Seventeen-Century Manchuria”. *Empire and Environment in the Making of Manchuria*. Red. N. Smith. Vancouver: UBC Press, 2017. S. 53-79.
- Bloch, Natalia. „Badacz rozgrywany i wewnętrzne gry interesów w społecznościach narażonych na nadużycia. O problematyczności antropologicznego zaangażowania”. *Etyczno-moralne aspekty „praktyk humanistycznych”*. Red. M. Kafar, A. Kola. Toruń, Łódź: Międzynarodowe Centrum Zarządzania Informacją ICIMSS, 2015. S. 53-56.
- Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*. T. 8: *The Perspective of the World*. Przeł. Siân Reynolds. Berkley-Los Angeles: University of California Press, 1992.
- Brubaker, Roger. *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*. Przeł. Jan Łuczyński. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1998.
- Brubaker, Roger. *Ethnicity without groups*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Bulag, Uradyn. *Nationalism and Hybridity in Mongolia*. Oxford: Oxford University Press, 1998.

- Burszta, Józef. *Chłopskie źródła kultury*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985.
- Cadiot, Juliette. „Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917)”. *The Russian Review* 64 (2005). S. 440-455.
- Donahoe, Brian. „On the Creation of Indigenous Subjects in the Russian Federation”. *Citizenship Studies* 3-4 (2011). S. 397-417.
- Derlicki, Jarosław. „Wymierający Jukagirzy. Geny, etniczność i kultura w północnej Jakucji”. *Etnografia Polska* 60 (2016). S. 149-164.
- Dohnal, Wojciech. *Antropologiczne koncepcje plemienia. Studium z historii antropologii brytyjskiej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001.
- Dyatlov, Viktor. „The Blagoveshchensk Utopia: Historical Memory and Historical Responsibility”. *Sensus Historiae* 3 (2012). S. 115-140.
- Eriksen, Thomas. „Creolization in Anthropological Theory and in Mauritius”. *Creolization: History, Ethnography, Theory*. Red. Ch. Stewart. Walnut Creek: Left Coast Press, 2007. S. 153-177.
- Etkind, Alexander. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity Press, 2011.
- Filip, Mariusz. *Od Kaszubów do Niemców. Tożsamość Słowińców z perspektywy antropologii historii*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2013.
- Fitzpatrick, Sheila. „Ascribing class: the construction of social identity in Soviet Russia”. *Stalinism: New Directions*. Red. S. Fitzpatrick. London, New York: Routledge, 2000. S. 20-46.
- Forsyth, James. *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Gellner, Ernest. *Narody i nacjonalizm*. Przeł. Teresa Hołówka. Warszawa: PIW, 1991.
- Hirsch, Francine. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2005.
- Jasiewicz, Zbigniew. *Rodzina, społeczność lokalna i grupa etniczna w Polsce i Azji Środkowej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004.
- Gennep van, Arnold. *Obrzędy przejścia*. Przeł. Beata Biały. Warszawa: PIW, 2006.
- Goffman, Erving. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. London: Harper and Row, 1974.
- Halemba, Agnieszka. „Kto jest Altajczykiem? O tożsamości narodowej rdzennych mieszkańców Republiki Altaj”. *Etnografia Polska* 1-2 (1996). S. 277-306.
- Kabzińska, Iwona. „Między grupą etniczną a Narodem”. *Etnografia Polska* 1-2 (2000). S. 39-61.
- Kaczmarek, Łukasz. „Kategorie kultury publicznej służące konserwowaniu relacji władzy. Rasa i klasa w kontekście (post)kolonialnym”. *Pogranicze. Studia Społeczne* 23 (2014). S. 7-39.
- Kapustin, Roman. „Formirovanie i deatel'nost' organov mestnogo samoupravleniâ u burât Zabajkal'â v XIX v.”. *Gumanitarnye issledovaniâ v Vostočnoj Sibiri i na Dal'nem Vostoke* 3 (19). S. 44-48.
- Kuper, Adam. *Wymyślanie społeczeństwa pierwotnego. Transformacje mitu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Kuzmin, Sergej. „Panmongol'skoe dviżenie 1919–1920 gg. I mongolskaâ gosudarstvennost'”. *Eurasia: Statum et Legnem* 4 (2015). S. 96-107.
- Kwaśniewski, Krzysztof. „Grupa etniczna”. *Słownik etnograficzny. Terminy ogólne*. Red. Z. Staszczak. Warszawa-Poznań: PWN, 1987. S. 144-146.

- Latour, Bruno. *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do Teorii Aktora-Sieci*. Przel. Krzysztof Abriszewski, Aleksandra Derra. Kraków: Universitas, 2010.
- Lenin, Włodzimierz. „Rewolucja socjalistyczna a prawo narodów do samostanowienia (tezy)”. *Dzieła wszystkie*. T. 27. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. S. 239-252.
- Lipiński, Wojciech. „Starożyłowie z Jakucji. Między tradycją tubylczą a kolonialną”. *Etnografia Polska* 1-2 (2012). S. 65-84.
- Łukawski, Zygmunt. *Historia Syberii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.
- Macuzato, Kimitaka. „General-gubernatorstva v Rossijskoj imperii: ot etničeskogo k prostranstvennomu podxodu”. *Novaâ imperskaâ istoriâ postsovetskogo prostranstva*. Red. I. Gerasimov et al. Kazan': Centr Issledovanij Nacionalizma i Imperii, 2004. S. 427-458.
- Maksimowska, Agata. „Władza, podmiotowość i polityka reprezentacji w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym (Birobidżan) w Rosji”. *Lud* 93 (2009). S. 93-116.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR, 1923-1939*. Ithaca-London: Cornell University Press, 2001.
- Morochojewa, Zoja, Zapaśnik Stanisław. „Problemy odrodzenia buriackiej kultury a osobliwości historii Buriatów”. *Wielka Syberia małych narodów*. Red. E. Nowicka, Kraków: Nomos, 2000. S. 21- 42.
- Mróz, Lech. „Przebudzenie etniczne”. *Etnos przebudzony*. Red. L. Mróz. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004. S. 5-24.
- Nanzatov, Bair. *Ètnogenez zapadnyh burât, VI-XIX vv*. Irkutsk: Radian, 2005.
- Okladnikov, Aleksej. *Očerki iz istorii zapadnyh burât-mongolov*. Ulan-Udè: Izdatel'stvo NovaPrint, 2014.
- Peshkov, Ivan. „Zakładnicy 'wyobrażonej przeszłości'. Problemy tożsamości etnicznej i kulturowej Guranów zabajkalskich w Syberii wschodniej”. *Lud* 92 (2008). S. 27-41.
- Peshkov, Ivan. „Politicization of Quasi - Indigenoussness on the Russo-Chinese Frontier”. *Frontier Encounters: Knowledge and Practice at the Russian, Chinese and Mongolian Border*. Red. F. Bille, G. Delaplace, C. Humphrey. Cambridge: Open Book Publisher, 2012. S. 165-182.
- Pika, Aleksandr. *Neotraditionalism in the Russian North*. Edmonton: Canadian Circumpolar Institute Press, 1999.
- Polákov, Ivan. „Otčiot o poezdkie v Vostočnyj Saân”. *Otčiot o dejstviâh Sibirskogo otdela imperatorskogo russkogo geografičeskogo obšestva za 1868 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskoe russkoe geografičeskoe obšestvo, 1869. S. 109-197.
- Sablin, Ivan. *Governing Post - Imperial Siberia and Mongolia, 1911-1924: Buddhism, Socialism and Nationalism in State and Autonomy Building*. London: Routledge, 2016.
- Safonova Tatiana, Sántha István. „Pokazukha in the House of Culture: The Pattern of Behavior in Kurumkan, Eastern Buriatiia”. *Reconstructing the House of Culture: Community, Self, and the Makings of Culture in Russia and Beyond*. Red. B. Donahoe, J. Otto. New York: Berghahn Books, 2011. S. 75-96.
- Slezkine Yuri. *In Arctic Mirrors, a vividly rendered history of circumpolar peoples in the Russian empire and the Russian mind*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Slezkine, Yuri. „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”. *Stalinism New Directions*. Red. S. Fitzpatrick. London: Routledge, 2000. S. 313-347.
- Sneath, David. *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York: Columbia University Press, 2007.

- Spivak, Gayatri. *The Postcolonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues*. New York–London: Routledge, 1990.
- Stalin, Józef. *Marksizm a kwestia narodowa. Kwestia narodowa a leninizm*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1950.
- Szmyt, Zbigniew. „Buriacy w Mongolii. Dylematy tożsamości etnicznej i narodowej”. *Lud* 91 (2007). S. 155-168.
- Szmyt, Zbigniew. „Urban Shamanism in Siberia: the Dialectic of Placemaking and Fieldwork”. *Historia@Teoria* 3 (2017). S. 85-126.
- Turner, Frederick. „O znaczeniu pogranicza w amerykańskiej historii”. Przeł. Bartosz Czepil. *Pogranicze. Polish Border Studies* 2 (2014). S. 139-162.
- Wyszyński, Robert. *Narodziny czy śmierć narodu. Narodowotwórcze działania elit białoruskich i buriackich po upadku ZSRR*. Warszawa: Scholar, 2010.
- Zajączkowski, Wojciech. *W poszukiwaniu tożsamości społecznej: inteligencja baszkirska, buriacka i tatarska wobec kwestii narodowej w Cesarstwie Rosyjskim i ZSRR*. Warszawa: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2001.
- Zapiski misyonerskiego obśęstwa stoâşago pod vsemlstiveşim pokrovitelstoom gosudaryni Imperatricy*. T. 2. Sankt-Peterburg: Imperatorokaâ Akademiââ Nauk, 1867.